

Jurečka, Richard

Pascalova antropologie

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
1998, vol. 47, iss. B45, pp. [55]-61

ISBN 80-210-1994-8

ISSN 0231-7664

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/107202>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RICHARD JUREČKA

PASCALOVA ANTROPOLOGIE

Problém člověka byl pro Pascala jedním z ústředních témat, k nimž zůstávalo vztaheno jeho myšlení. Důvodem, pro nějž se čtenář ještě na konci 20. století s takovou pozorností obrací k jeho dílu, však není tento prostý fakt, že se Pascal zabýval otázkou člověka. — To, co je nás schopno zaujmout i přes vzdálenost několika staletí, je především způsob, *jakým* rozvíjel antropologickou problematiku. Lidské bytí totiž není pro Pascala nějakou abstraktní entitou, jíž by v její odosobněné ideálnosti byla podřizována živost konkrétního: Pascala zajímá *reálný* člověk. Přesněji řečeno: člověk na úrovni psychologické a sociologické konkréce. Avšak ani s tím se nespokojí: jeho psychologická a sociologická pozorování, pozorování mistrovská, která v této věci provádí, jsou při vši své konkrétnosti zasazena do komplexních souvislostí. Neodbytně vyvolávají v Pascalově čtenáři otázku po celku, po smyslu. Člověk je tu napjat do vztahu k Absolutnu. Pozorován jako propast, kterou může naplnit jen nekonečno. Celý tento komplex úvah a pozorování je navíc duševním výkonem někoho, kdo s úzkostí zakouší rozpornost teologického a přírodovědeckého obrazu světa na počátku novověku, kdo prožívá bolesti vznikání nové stavby světa. Myslitelský výkon tak získává zvláštní akcent existenciální naléhavosti, která dodnes neztratila na své srozumitelnosti.

Pascalovy antropologické úvahy vyrůstaly v prostředí francouzského moralistního kánonu tzv. „počestného člověka“ (*honnête homme*). Byl to mj. právě rytíř de Méré, velký učitel tohoto kavalírského ideálu, který obrátil pozornost mladého Blaise Pascala k problematice lidského fenoménu. Pascalovy úvahy o člověku však nejsou pouhým rozvíjením toho, co můžeme nalézt v tomto myšlenkovém prostředí — vnášejí sem něco principiálně nového: intuitivní méréovská lehkost v pronikání do zákoutí lidského nitra, vhléd srdce, které vše pojímá naráz, jedním pohledem — to vše je „zatíženo“ myšlenkovým stylem vědce. Pascal v sobě ani zde nezapře přístup velkého matematika a metodologa vědy, jímž byl. Méré mu proto v jednom dochovaném dopise vyčítá: „*Zůstává vám ještě jeden zvyk, který jste si osvojil v této vědě¹, totiž posuzovat všechno*

1 Tj. v matematice.

jen prostřednictvím vašich (matematických) důkazů, které jsou zpravidla chybné. Toto zdoluhavé uvažování, postupující řádek po řádku, vám brání získat poznání mnohem vyšší, které neklame nikdy."²

Z Pascalových úvah o člověku se zachovaly jen relikty. Jejich autoru zdaleka nebylo dopřáno, aby své myšlenky zaokrouhlil do podoby celistvého díla. Nicméně po tom, co bylo řečeno úvodem, nebude jistě bez zajímavosti ptát se, jaký byl obraz člověka, který myšlení tohoto Francouze stačilo vytvořit.

*

Pascal jako myslitel konkrétního nehovoří o tom, jaký má člověk být, nýbrž o tom, jaký je. V Pascalově myšlení naprosto převažují pesimistická pozorování konkrétního, reálného člověka, která nemilosrdně odhalují jeho tabuizovanou k sobě-neupřímnost. „*Podstatou ... tohoto lidského já je milovat jen sebe a jen na sebe sama se ohlížet,*“ říká se ve fragmentu 100, na což se o něco níže navazuje slovy: „*Člověk je jen přetvářka, lež a pokrytectví — i vůči sobě, i vůči ostatním. Nepřeje si, aby se mu řekla pravda [o něm samém] a vyhýbá se tomu, aby ji řekl ostatním. A všechny tyto sklony, tak vzdálené od spravedlnosti a pravdy, mají přirozený základ v jeho srdci.*“³

Při pohledu na morální a vlastně až metafyzické zlo, které Pascal v člověku nachází, při pohledu na nejrůznější nesrovnalosti, které z toho ve sféře lidského vyplývají, je formulována otázka po přirozenosti člověka. Jaká je tato přirozenost, ptá se Pascal, jestliže „*krádež, krvesmilstvo, vraždění dětí a otců ... bylo [kdysi] počítáno mezi dobré skutky?*“ (fr. 294) Co to je „přirozenost“, jestliže „*není nic, co bychom neudělali přirozeným?*“ (fr. 94) „Počestný člověk“, jakého nalzáme v psychologicky poněkud komplikovaném rytíři de Méré, hledá to, co je příjemné, co odpovídá jeho naturelu, co mu dává vnitřní klid — tedy co cítí jako sobě přirozené. A nalzá to v myšlenkovém prostoru situovaném někde mezi stoicismem a epikureismem. Ve srovnání s Méréem je Pascalovo myšlení metafyzicky náročnější. Pascal proto, třebaže jistě ovlivněn Méréého vzorem, pojem přirozenosti zoufale hledá a postrádá. „*Protože pravá přirozenost je ztracená, vše se stává přirozeností.*“ (fr. 426) Idea ztracené přirozenosti je motivem, který prochází celou Pascalovou antropologií. Je to mohutný zdroj jeho pesimismu, jeho tragické vize světa.

Nic není přirozené, vše je umělé — říká tedy v řadě fragmentů Pascal. Jestliže však nic není přirozené, co je to, co nám pak zůstává? Co je to, k čemu se upínáme jako k přirozenému? Co je to, co považujeme za normální, za rozumné, za spravedlivé? Pascal jako velký desakralizátor odpovídá, že to vše je jen zvyk, úmluva, domněnka, výsledek činnosti lidské představivosti. Jako např. ve fragmentu 93: „*Zvyk je druhou přirozeností, která ničí první.*“

Řada desakralizujících tvrzení, konstatujících porušenost lidské přirozenosti, je u Pascala vyjádřena prostřednictvím pozorování, která se týkají pojmu spra-

2 Giraud, V.: *La vie héroïque de Blaise Pascal*. Paris 1923. S. 74.

3 Všechny citace v tomto textu pocházejí z: Pascal, B.: *Myšlenky*. Přel. A. Uhlř. Praha 1909.

vedlnosti. Pascal ukazuje, že spravedlnost jako objektivní entita, jako pro všechny lidi platná platónská idea neexistuje. Přesněji řečeno: obecně platný a přirozený řád spravedlnosti existuje, avšak pro porušenost přirozenosti člověka je člověku nepřístupný. Namísto tohoto obecného a přirozeného řádu zůstává jen právní praxe jednotlivých zemí, která je (pro člověka tragicky) případ od případu odlišná. „*Spravedlnost je to, co je ustanoveno.*“ (fr. 312)

Pascal tuto myšlenku o relativnosti pojmu spravedlnosti ve stejném fragmentu ještě rozvádí těmito slovy: „*(Vláda) byla kdysi zavedena bez rozumného důvodu a (následně) se stala rozumnou.*“ — Teze, která tu je vyslovena, je krajně odvažná: vláda (viděno Pascalovýmá očima), kterou dnes považujeme za rozumnou, za přirozenou, za legitimní, taková ve skutečnosti svým původem není. Počátkem spravedlnosti není motiv racionální, ale iracionální. Konkrétně je takovým počátkem spravedlnosti síla: „*Spravedlnost je sporná. Síla [naproti tomu] je velmi poznatelná a nesporná. A tak nebylo možné připojit ke spravedlnosti sílu, protože síla odporovala spravedlnosti a tvrdila, že spravedlnost je nespravedlivá, zatímco ona, síla, že je spravedlivá. A tak když nebylo možné, aby se spravedlivé stalo silným, bylo silné učiněno spravedlivým.*“ (fr. 298)

Pascal ve své desakralizaci pojmu spravedlnosti jde ještě dál a vyvozuje, že zákon není to, co je spravedlivé a přirozené, ale to, co je funkční. Zákon je tak pozitivně ustanoveným nástrojem, jímž společnost kontroluje své členy — jímž zajišťuje své nutné fungování. Společnost tedy nemanipuluje se zákonem jako s cílem (ačkoli to tak navenek prezentuje), ale jako s prostředkem. Zaznívá tu zásada, že účel světí prostředky, tzn. požadavek fungování společnosti determinuje konkrétní podobu zákona. Zákony se mají poslouchat prostě proto, že to jsou zákony, že byly lidmi ustanoveny — a ne proto, že jsou spravedlivé, protože takovými ve skutečnosti ani nejsou. Můžeme tu tak začít tušit myšlenku o tom, že spravedlnost (vzatá jako požadavek kladený na lidské jednání), vyvázaná z pojmu přirozeně spravedlivého zákonodárství, je jen vůlí k zachování pozitivního, tj. lidmi ustanoveného zákona. Odkud je pak už jen krůček k tvrzení, že spravedlnost spočívá ve vůli k zachování společenského konsensu.

Pascal si je ovšem vědom toho, že je nebezpečné předkládat široké veřejnosti toto poznání o relativnosti spravedlnosti, o ryze funkčním charakteru zákona. Mohlo by se tím paradoxně ohrozit nejnutnější fungování společnosti. „*Lid se řídí zvykem [tj. zákonem] z toho jediného důvodu, že ho pokládá za spravedlivý. Kdyby se mu jako takový nezdál, neřídil by se jím už ... Neboť chceme být podrobeni jenom rozumu nebo spravedlnosti.*“ (fr. 325) Z hlediska fungování společnosti je tedy dobře, když lid zůstává v omylu týkajícím se podstaty spravedlnosti. Když zůstává v sebeklamu.

A není těžké udržet člověka v tomto sebeklamu, protože lidská existence má k němu podle Pascala přirozený sklon. Máme přirozený sklon k tomu, abychom se podvědomě nechali formovat iracionálními motivy, naprostými nahodilostmi, které však sobě samým přetlumočujeme jako formy racionality. Pojem spravedlnosti například nezakládáme na tom, co je skutečně rozumné a správné, ale na tom, co je starobylé, co má punc autority nebo moci.

Při této příležitosti zavádí Pascal pojem „představivost“ (imagination). Představivost je pro něj duševní mohutností, která v sobě soustřeďuje iracionální motivy lidského jednání. Tyto motivy, které představivost člověku podsouvá, tvoří (navzdory své iracionálnosti) nereflektovanou součást lidské *rationality*. Jedná se o motivy estetického rázu, o motivy týkající se potřeby člověka být respektován a přijímán svým okolím. Dále sem spadají motivy tlaku tradice na chování člověka, tlaku sociologických rolí, které si vyžadují být hrány. Ve fragmentu 82 se o představivosti říká: „*Představivost. — Tato šalebná část v člověku, tato paní klamu a nepravdy. Tato pyšná mohutnost, rozumu nepřátelská, která ho ráda zkoumá a ovládá, aby ukázala, kolik moci má nad všemi věcmi ... Kdyby doktoři neměli kvadrátky a taláry hodně volné na všechny strany, nikdy by nebyli ošidili svět, který nemůže odolat tak věrohodnému vzhledu ... Představivost má všechno v moci. Tvoří krásu, spravedlnost i štěstí.*“

Z toho, co bylo dosud řečeno, se stává patrným, že Pascalův postoj ke světu lidských institucí a lidského chování byl postojem velkého desakralizátora. Pascal svým jemným analyzujícím postřehem pronikal na dno tabuizovaných vrstev v člověku a odhaloval mechanismus sociologických rolí. Odhaloval skryté, skutečné motivy lidského jednání, které jsou ve vědomí člověka přikryty motivy jinými, účelově vytvořenými. Ukazoval, že racionalita v sobě vstřebává řadu skrytých iracionálních momentů. Že racionalita v širokém smyslu toho slova je iracionalitou, která se prostřednictvím lidské představivosti fixovala jako zvyk, a tím pádem se stala čímsi racionálním. V této souvislosti lze říct, že v Pascalovi je kus cynika, jehož pozorování sledují skryté pragmatické motivy v chování člověka.

Je ovšem nutné si uvědomit, že tyto společensky destabilizující úvahy nena-psal člověk, který by si nějak líboval v provokativnosti svých myšlenek a který by takto psal pro potěšení z chaosu a anarchie. — Pascalovo bytí touží po velké stavbě světa, která však duchu s náročností jeho myšlení nebyla na počátku novověku k dispozici. Osobní prožitek této bezprizornosti, prožitek, který vyúsťuje do stavu existenciální úzkosti — to je skutečný kontext Pascalových krajně skeptických úvah o spravedlnosti, o zákonu, o přirozenosti a o zvyku. Pascalův pesimismus, Pascalovy desakralizační úvahy tedy nejsou motivovány nedospělou radostí z provokace, nýbrž úzkostí člověka, který s poctivostí sobě vlastní hledá přirozené místo pro své bytí a snaží se porozumět sobě, své době a půdě smyslu, z níž vyrůstá jeho existence.

Celý tento komplex pozorování a úvah, který spadá spíše do sféry sociologizující konkréce, je možné dále doplnit také o ty reflexe, jež usilují vystihnout kontury lidské existence samotné.

Jaké jsou tedy tyto další úvahy o člověku, které Pascal v této souvislosti rozvíjí? — Především je možné o nich říct, že jsou jakoby fascinovány negativními stránkami lidské existence. Pascal, který se tu zdá rozvíjet tragiku jansenistické vize člověka, tak před námi vykresluje patetický obraz nízkosti člověka. „*Pokud nevíme, že jsme samá pýcha, ctížádost, žádosťivost, slabost, bída a nespravedlnost, jsme velice slepi,*“ říká se ve fragmentu 450.

Tento obraz nízkosti člověka je dále rozvinut do komplexnější podoby: nejenže člověk sám soustřeďuje v sobě všechnu morální špínu, ale i *komplexní*

podmínky konkrétního lidského bytí stahují člověka do tohoto zla. Podmínky biologické, psychologické, sociální — to vše je poznamenáno fatální nedokonalostí. To vše se podílí na „přirozeném“ tíhnutí člověka ke zlu. Jedná se tedy celkově o bídu *lidského stavu*.

Pascalovo dynamické myšlení ovšem nezůstává u těchto konstatování lidské bídy: u konstatování, že v člověku se koncentruje zlo a že danosti, do nichž je vržen, jej stahují do tohoto zla. Negativní aspekty lidské existence jsou jen jednou stranou věci. Vedle nich existují pro Pascala i aspekty opačné — aspekty pozitivní. Bytí člověka tak není jen ubohé, ale je i vznešené. „*Člověk je jen třtina, říká fragment 347, „[to] neslabší v přírodě. Ale je to třtina myslící. Není třeba, aby se k jeho zničení zdvihl celý vesmír: pára, kapka vody stačí, aby ho zabila. Ale i kdyby ho vesmír zničil, ještě [i pak] by byl člověk vznešenější než to, co ho zabíjí, protože ví, že umírá. [A zná] i převahu, jakou má vesmír nad ním — vesmír o tom neví.*“

Bytí člověka je tedy negativní i pozitivní, ubohé i vznešené. Podoba Pascalova člověka, která se před námi postupně vynořuje, tak získává stále dynamičtější obsah. Člověk — to je propletenec nejrůznějších zauzlení, nesrovnalostí, protimluvů. Člověk je ohniskem paradoxů. Není bytím statickým — nýbrž bytím s vysokým potenciálem vnitřního napětí.

Toto dialektické pnutí Pascala magicky přitahuje a fascinuje ho. Jako např. ve fragmentu 434: „*Jaký přízrak je tedy člověk? Jaká zvláštnost, jaká nestvůra, jaký chaos, jaká směs protimluvů, jaký div! [Na jedné straně] soudce všeho — [a na druhé straně] ubohý pozemský červ. Strážce pravdy — stoka nejistoty a bludu. Sláva i odpad vesmíru.*“

A opět i sem, do Pascalových dialektických úvah o člověku, proniká onen stále přítomný spodní tón jeho „Myšlenek“ — totiž ona touha vypořádat se nějak s bezprizorností počínajícího novověku. Touha zakotvit svou existencialitu do celkové stavby světa.

Toto Pascalovo hledání přirozeného místa člověka dochází v „Myšlenkách“ ke svému sebevyslovení prostřednictvím obrazu dvou krajností. Prostřednictvím obrazu dvou silových center, mezi nimiž balancuje lidské bytí — v jejichž silovém poli je bytí člověka paradoxně napjato. Nejedná se však pro tentokrát o krajnosti ve smyslu před chvílí zmíněných protikladů pozitivního a negativního, ve smyslu protikladů velikosti a nízkosti člověka. Jedná se tu o krajnosti, z nichž *každá* je pojata jako nezdravý extrém. Jako něco, čemu je potřeba se vyhnout. Jedna krajnost znamená příliš moc a druhá zase příliš málo. Ve fragmentu 359 se píše: „*Neudržujeme se ve ctnosti svou vlastní silou, ale [vzájemnou] protiváhou dvou protikladných nectností — jako [když] zůstáváme zpřímá [stát] mezi dvěma opačnými větry: odstraňte jednu nectnost — [a] padneme do druhé.*“

Bytí člověka je tak pojato jako výslednice silového působení dvou maximálně vzdálených silových center, dvou protikladů. Člověk — to je *současná* přítomnost dvou protikladných momentů. Tato vlastnost, tato vnitřní paradoxnost je pro Pascala příčinou velikosti člověka: „*Neukazujeme svou velikost, jestliže jsme v jedné krajnosti, ale jen dotýkáme-li se obou najednou a vyplňujeme-li*

vše, co je mezi nimi.“ (fr. 353) Ovšem nebyl by to Pascal, kdyby vzápětí po tomto tvrzení o velikosti člověka neudělal dialektický úkrok a neprohlásil: Ano, vnitřní paradoxnost člověka je znamením jeho velikosti, ale současně se zde zakládá i tragičnost jeho osudu. Neboť pro tuto vnitřní rozpornost, pro napnutí mezi dvěma krajnostmi je člověk bytím, které nelze jednoznačně vymezit. „Člověk není [ani] anděl, ani zvíře,“ píše se v jednom slavném fragmentu z „Myšlenek“ (fr. 358). Údělem mu tedy je nejednoznačnost jeho bytí: balancuje mezi dvěma krajnostmi, mezi dvěma propastmi, které hrozí, že ho pohltní. Snaha vyhnout se jednomu extrému vede totiž automaticky do extrému opačného. Člověk tak musí namáhavě hledat správný střed, své přirozené místo. Celek svého života. „*Jsmeli příliš mladí, neposuzujeme dobře. [Jsmeli] příliš staří, rovněž [neposuzujeme dobře] ... Rovněž obrazy viděny z příliš daleka — i z příliš blízka. Je jen jeden nedělitelný bod, který je [tím] pravým místem: ostatní jsou příliš blízko [nebo] příliš daleko, příliš vysoko nebo příliš nízko. Ve výtvarném umění určuje tento bod nauka o perspektivě — ale kdo ho určí u pravdy a u mravnosti?*“ (fr. 381) Pro přímo ontologicky danou nejednoznačnost je člověku zapovězeno černobílé vidění a vlastnění absolutní jistoty jako nelidské. Je „odsouzen“ k životu v problematičnosti, k stálému obnovování aktu uchopování vlastní existence a svého smyslu.

V Pascalově myšlení má vnitřní paradoxnost člověka, jeho napnutí v silovém mezipolí dvou propastí zásadní význam: umožňuje mu gradovat lidskou existenci. — Na jedné straně je tak sice tato vnitřní paradoxnost onou nejednoznačností, která naznačuje, že člověk musí své místo hledat někde mezi dvěma krajnostmi a jeho relativní vlastnění pak stále korigovat. Nejsme si dáni neproblematicky. — Ale na druhé straně Pascal nabízí ještě jeden způsob pohledu na paradoxii lidské existence. Ještě jedno řešení nejednoznačnosti lidského. Řešení, které není jednorozměrné, jako tomu bylo v předešlém případě. Které se nepohybuje pouze na jedné úrovni bytí, mezi dvěma krajnostmi, nýbrž které tuto úroveň vertikálně transcenduje. Pascalovské protiklady, z nichž každý je pojatý jako nezdravý extrém, se zde svou negativitou vzájemně destruuji a uvolňují tím místo pro vpád vyšší skutečnosti. V tomto druhém případě je tak paradoxnost člověka pojata jako bezvýhodná či patová situace, která nemá řešení na té úrovni bytí, na níž se vyskytuje. Její rozuzlení je umožněno až existenciálním skokem. Aktem osobního rozhodnutí, v němž se člověk *vyzdvihuje* k principiálně nové a osvobozující formě vědomí.

Struktura vnitřní paradoxnosti se svou negativně dialektickou dynamičností má zásadní význam nejen pro Pascalovo myšlení (jak jsem se právě pokusil naznačit), ale i pro jeho život. Z něj vlastně to teoretické získává svůj smysl. I dějiny Pascalova života totiž znají okamžik, kdy se paradoxnost vlastního bytí stane existenciálně naléhavým faktem a kdy se v aktu osobního rozhodnutí přeměňuje proud dosavadního existenciálního směřování. Kdy se ze zkušenosti otřesenosti paradoxností vlastního bytí zrodí radikální proměna života. — Mám na mysli Pascalův skok víry, jeho druhou konverzi. To je však téma, které si zasluhuje samostatnou úvahu.

L'ANTHROPOLOGIE DE PASCAL

Pascal construit l'image de l'homme en sa anthropologie à l'échelon de la concrétion psychologique et sociologique. Il arrive dans ses observations et réflexions à la conclusion que l'homme a perdu la notion de la nature. C'est la coutume par contre que l'on a au lieu de la nature. La justice elle-même reste pour Pascal une notion toute relative: on ne peut considérer comme juste que ce qui est fort. Le rationnel (dans le sens large de ce terme) n'est que l'irrationnel transformé par l'imagination dans le rationnel et devenu tel par la coutume. Pascal définit l'homme dans plusieurs de ses Pensées comme foyer fait des contradictions: l'être de l'homme est misérable et majestueux à la fois. Mais il change ensuite cette figure modèle de l'équilibre en celle de contadictions toutes négatives, inacceptable en somme, rendent l'existence de l'homme sans issue, ne trouvent pas de solution à son niveau. C'est pourquoi Pascal développe l'idée d'un saut existentiel équivalant à un sursaut de la foi.